

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 061.236.61:930

**МАСОНСЬКА ЛОЖА
«ЛЮБОВ ДО ІСТИНИ» ТА ЇЇ УЧАСТЬ В
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ****MASON'S LODGE «LOVE OF TRUTH» AND
ITS PARTICIPATION IN THE SOCIAL AND
POLITICAL LIFE OF LEFT BANK UKRAINE****Борисенко В. Й.,**

доктор історичних наук, професор,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ)
e-mail: zorianaporokh17@gmail.com

Порох З. А.,

студентка історичного факультету,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ)
e-mail: zorianaporokh17@gmail.com

Borisenko V. Y.,

doctor of Historical Sciences, Professor,
National Pedagogical University
M. P. Drahomanov (Ukraine, Kyiv)
e-mail: zorianaporokh17@gmail.com

Porokh Z. A.,

student of the Faculty of History,
National Pedagogical University
M. P. Drahomanov (Ukraine, Kyiv)
e-mail: zorianaporokh17@gmail.com

Статтю присвячено дослідженню особливостей діяльності масонської ложі «Любов до істини» та її участі в громадсько-політичному житті Лівобережної України. Дане дослідження базується на загальнонаукових принципах пізнання: науковості, наукової об'єктивності, історизму, послідовності, системності та комплексності, а також антропологічному підході до вивчення історії. В даній статті проведено дослідження соціального складу ложі «Любов до істини», напрямки діяльності ложі, розглянуто спонукальні мотиви представників суспільної еліти Полтавщини зайнятися масонською діяльністю, а також виявлено причину закриття ложі.

В процесі дослідження було встановлено, що дослідження, котрі розглядали історію масонства на Лівобережній Україні в XIX ст., переконливо доводять, що саме у ньому більша частина

українського і російського дворянства знаходила відображення своїх інтересів. Необхідно зазначити, що саме у масонських ложах, куди вступало колишнє українське шляхетство, визрів так званий політичний «лібералізм». Представники української еліти бажали вільнодумства й намагались реалізувати у рамках масонського «удосконалення суспільства» ідею ліберального реформування існуючих порядків в Російській імперії.

Перспективами подальших студіювань виступають дослідження впливу масонської ложі «Любов до істини» на трансформацію національної свідомості та пробудження українського народу до боротьби за свою державність. Практичне значення досягнутих результатів полягає в можливості використання інформаційного матеріалу для подальшої розробки проблематики діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини». Дане дослідження є викладенням самостійного опрацювання наукових джерел з питань діяльності масонської ложі «Любов до істини» та її участі в громадсько-політичному житті Лівобережної України.

Ключові слова: автономізм, декабризм, лібералізм, Лівобережна Україна, масонство, Малоросійське генерал-губернаторство, Новіков М., Олександр I, полтавська ложа «Любов до істини», Рєпнін М., Російська імперія.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the activity of the Masonic lodge "Love of Truth" and its participation in the social and political life of the Left Bank of Ukraine. This study is based on the general scientific principles of knowledge: scientific, scientific objectivity, historicism, consistency, systematicity and complexity, as well as an anthropological approach to the study of history. This article examines the social composition of the lodge "Love of Truth", the activities of the lodge, considers the motivations of the social elite of Poltava to engage in Masonic activities, as well as the reason for closing the lodge. In the course of the research it was established that the researches, which considered the history of Freemasonry in the Left Bank of Ukraine in the XIX century, convincingly prove that it was in it that most of the Ukrainian and Russian nobility reflected their interests. It should be noted that it was in the Masonic lodges, where the former Ukrainian nobility entered, that the so-called political "liberalism" matured. Representatives of the Ukrainian elite wanted free-thinking and tried to implement the idea of liberal reform of the existing order in the Russian Empire within the framework of the Masonic "improvement of

society.” Prospects for further studies are the study of the influence of the Masonic lodge “Love of Truth” on the transformation of national consciousness and the awakening of the Ukrainian people to fight for their statehood. The practical significance of the achieved results lies in the possibility of using information material for further development of the Poltava Masonic lodge “Love of Truth”. This study is a presentation of independent study of scientific sources on the activities of the Masonic lodge “Love of Truth” and its participation in the socio-political life of the Left Bank of Ukraine.

Keywords: *autonomism, decembrism, liberalism, Left-Bank Ukraine, Freemasonry, Little Russia Governor-General, Novikov M., Alexander I, Poltava Lodge “Love of Truth”, Repin M., Russian Empire.*

Постановка проблеми. Розвиток масонства в Україні розпочався в середині XVIII ст. й тривав до середини 20-х років XIX ст. Вважають, що першу масонську ложу на території України було засновано в 1742 р. у волинському селі Вишнівці польським шляхтичем. 15 років по тому в м. Львів ненадовго запрацювала ложа «Трьох Богинь» (проіснувала ложа до 1744 р.), а у 1767 р. – «Трьох Білих Орлів». Таким чином, масонський рух поширився в Україні тільки у середині XVIII ст. – пізніше аніж у Західній Європі.

Масонство поширювалось в Україні трьома основними шляхами: через Польщу, Росію та безпосередньо з західноєвропейських держав, причому Галичина і Правобережна Україна стали у такому відношенні переважно польською «зоною впливу», а Лівобережжя і Слобожанщина – російською.

Оскільки масонський рух втягував в себе переважно елітні верстви населення, зосереджені у містах та містечках, то саме на долю останніх й випало стати масонськими центрами.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. масонські ложі існували у Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуку, Полтаві, Дубно, Львові, Самборі тощо. Особливо масонський рух посилювався в період після війни 1812 р. Уже 1817 р. в Харкові з’явилася майстерня «Вмираючий сфінкс», а наступного року у Одесі розпочала діяти масонська ложа «Понт Евксинський», в Києві – «Об’єднані слов’яни», в Полтаві – «Любов до істини». Членами даних об’єднань були військові, чиновники, поміщики, діячі культури.

Проте найбільшу цікавість викликає полтавська ложа «Любов до істини», оскільки її історія доволі унікальна і до сьогоднішнього дня не зовсім вивчена, хоча про дану організацію писали С. Єфремов, а ще раніше І. Павловський й багато інших науковців та дослідників.

Аналіз досліджень та публікацій. У науковій літературі представлено чимало даних щодо висвітлення особливостей становлення і розвитку масонського руху на території Росій-

ської імперії в першій третині XIX ст. Значний інтерес для дослідників становлять й загальні праці, присвячені масонському руху на території тогочасної Російської держави. Зокрема дану проблематику досліджували О. М. Пипін [12], В. І. Семевський [15], С. Єфремов [21], Т. О. Бакуніна [1], М. М. Дружинін [5] та ін. А також сучасні історики – А. І. Серков [16], В. М. Бокова [2], В. С. Брачев [3], Б. М. Равдін і А. Б. Рогінський [13]. Особливу зацікавленість становлять краєзнавчі дослідження видатного історика, архівіста, музеєзнавця й педагога, члена редакційної комісії «Трудов» Полтавської державної вченої архівної комісії І. Ф. Павловського [10; 11]. В 1909 р. вийшла його розширена розвідка, яку було присвячено розвитку масонського руху на території Полтавської губернії [11]. Також діяльність масонської ложі «Любов до істини» досліджували Н. Конопка і В. Шкерін [7], Г. Титаренко [18], О. Ю. Волкова [20] та ін.

Метою статті виступає дослідження особливостей діяльності масонської ложі «Любов до істини» та її участі в громадсько-політичному житті Лівобережної України.

Викладення результатів дослідження. Полтавську масонську ложу «Любов до істини», було засновано у квітні 1818 р. начальником канцелярії «малоросійського» генерал-губернатора князя М. Рєпніна – надвірним радником, заможним поміщиком М. Новіковим, для котрого масонство, схоже, було рідною стихією (іще до свого переїзду до Полтави він пройшов стажування у одній із петербурзьких лож, після став членом-фундатором «Союзу порятунку» і його головною управи у Полтаві – «Союзу благоденства»).

Варто зазначити, що на той час Лівобережна Україна була центром національного відродження. Дехто називав його літературним. Але, це не зовсім правильно. Спочатку академік С. Єфремов стверджував, що «... масонство в Україні менше всього можна назвати масонством українським, – менше всього, адже воно не відображало в собі національної людності...», проте згодом він переглянув свої погляди [21].

Серед питань, що виникають у сучасних дослідників, одне з важливих – це соціальний склад ложі. Більшість сучасних істориків вказують на те, що основу ложі складали чиновники, представники дворянського самоврядування та військові. Для того щоб наблизитись до істини, доцільно проаналізувати, кого ж запрошував М. Новіков до нової масонської організації.

Найчастіше в науковій літературі зазначається, що полтавська ложа налічувала 21 особу. Зазвичай це були непересічні особистості та переважно українофіли, зокрема: С. Кочубей, Капністи, В. Тарновський, В. Лукашевич, І. Бібіков, С. Война, В. Григорович, І. Котляревський й інші.

Великим майстром полтавської ложі був колишній губернський предводитель дворянства (маршалок), заможний поміщик, прямиий нащадок страченого гетьманом І. Мазепою В. Кочубея – Семен Кочубей. Історик І. Павловський характеризував його як не переобтяжену освіченістю, проте добру, щедрю, привітну людину. Семен Михайлович охоче займався меценатством (подарував рідному місту цегельню, садок, виділив приміщення під полтавський інститут шляхетних дівиць, звів на свій кошт кілька адміністративних будівель тощо). Щедрість зрештою привела його до банкрутства – він полишив цей світ в убозстві і самотині [18, с. 55].

В. В. Капніст, відомий завдяки своїм творам «Ода на рабство» та «Ябеда», був великим патріотом України та самостійником, й навіть вів переговори про це із європейськими країнами [18, с. 55].

До полтавської ложі «Любов до істини» належали і колишній губернський суддя, статський радник В. Тарновський, який був добре відомим, як прихильник відновлення козацького устрою в Україні, ярий противник кріпацтва, зберігач українських культурних цінностей, пропагандист та обстоювач розвитку українського письменства, у маєтку котрого (с. Тернавщина біля м. Полтава) відбувались засідання масонської ложі, хорольський предводитель дворянства С. Алексеев та його брат – катеринославський губернський предводитель дворянства, статський радник Д. Алексеев, полтавський прокурор Горбовський, командир Сумського гусарського полку, а також полковники Карпов і А. Глінка (член «Союзу благоденства») [18, с. 55].

Значним авторитетом в ложі користувався заможний поміщик Переяславського повіту (власник Борисполя й низки інших маєтків), повітовий предводитель дворянства В. Лукашевич, котрий входив також і до підпорядкованої Великому Сходу Польському київської ложі «Об'єднані слов'яни» [18, с. 55].

Вітією (оратором) полтавської ложі «Любов до істини» був автор безсмертної «Енеїди» І. Котляревський, котрий за С. Єфремовим, – безумовний послідовник та учень Г. Сковороди, а Сковороду дехто із дослідників кваліфікував як масона, хоча і документальних свідчень стосовно цього немає. А чутки множаться тому, що чимало учнів та друзів полтавського «перворозума» були членами масонських лож. Самому ж філософу імпонували просвітницькі й благодійницькі ідеї масонів, проте він жартував, що їх можна сповідувати, й не належачи до ложі. Натомість І. Котляревський був послідовно вірний масонській ідеології впродовж усього свого життя. Відомо, що він дав волю своїм кріпакам, розподілив власну землю між друзями, а її мав біля 100 гектарів [14].

Є припущення, що полтавськими масонами були також чиновники канцелярії Мало-

російського генерал-губернатора М. Репніна В. Григор'єв та Б. Сахаров, а можливо – й сам М. Репнін. Принаймні, в масонській належності малоросійського генерал-губернатора не було б нічого несподіваного. Князь, за словами Сергія Єфремова, «мав репутацію ліберала й мало не українського автономіста...». Цей високоосвічений і людський вельможа (до речі, одружений на доньці Кирила Розумовського – останнього українського гетьмана) прихильно ставився до української інтелігенції, зокрема до Івана Котляревського і Тараса Шевченка, посприяв надрукуванню праці Д. Бантиш-Каменського з історії України. Втім, коли уряд закрив полтавську ложу «Любов до істини», М. Репнін поспішив відмежуватись від масонства. У своєму донесенні начальнику головного штабу П. Волконському він спробував виправдати свою прихильність до масонства тим, що ложа «Любов до істини» була підпорядкованою підвідомчій міністерству поліції столичній «Астреї», а отож існувала із відомого даного міністерства, і пообіцяв, що надалі, поки він буде господарем Малоросії, там не буде відкрито жодної ложі.

Варто також розглянути питання стосовно напрямків діяльності ложі «Любові до істини». Історики й досі не прийшли до консенсусу з цього питання. У науковій літературі було сформовано кілька точок зору щодо напрямку кола М. Г. Репніна та його впливу на розвиток суспільно-політичної думки в Україні. Зокрема, І. Ф. Павловський [10], В. В. Кравченко [8, с. 92] вважають, що це було культурне середовище, яке включало шляхетну інтелігенцію українського походження з генеалогічними пошуками і спогадами про політичну автономію і давні привілеї, характерні для неї.

Історик С. Дремлюга звертає увагу на склад кола і діяльність княжого оточення [4, с. 389]. За словами дослідника, князь Микола Григорович Репнін не хотів відривати Україну від Росії і намагався стати «батьком» довіреного регіону не тільки через петиції на державному рівні, а й шляхом поширення освіти, науки, літератури і мистецтва в регіоні [4, с. 394]. Зокрема, С. Дремлюга приходиться до висновку, що з навколишнього середовища кн. М. Г. Репнін сформував своєрідний літературно-виховний гурток, характер якого визначався насамперед тими подіями і настроями, які відбувалися в культурному і суспільному житті країни і домінували серед української знаті; із часом вона набула політичного спрямування, що було викликано діяльністю масонських лож, декабристських й «малоросійських» товариств та особистими політичними інтересами їхніх окремих членів [4, с. 395].

М. І. Ульянов [19] стверджував, що це було коло з політичним забарвленням, в якому серед української та російської інтелігенції перше місце займали члени південних декабристських товариств.

В. А. Савченко [14] вважає, що гурток відіграв роль місця, де влаштовувалися літературні читання, бесіди про мистецтво, які збирали переважно родичів і друзів князя Репніна.

В своїй статті дослідники Наталія Конопко і Володимир Шкерін розглядають три версії діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини» [7].

Перша із них пов'язана із особою управляючого майстра М. М. Новікова. Він не лише був двоюрідним небожем одному із найбільш відомих масонів катериненської епохи М. І. Новікову, проте і будучи членом «Ордену російських лицарів», а також «Союзу порятунку» та «Союзу благоденства», став досить помітною фігурою у ранній історії декабристського руху. Довіряючи свідченням П. І. Пестеля, котрі він давав в процесі слідства над декабристами, М. М. Новіков не лише прийняв майбутнього лідера Південного товариства у лави заколотників, але і написав проєкт конституції, у котрій надав йому «першу думку щодо республіканського правління» [7, с. 322]. Ложя «Любов до істини» могла використовуватись М. Новіковим задля вербовки нових членів «Союзу благоденства».

Дніпропетровський дослідник С. Дремлюга висловив думку, що оточення М. Репніна складало своєрідний гурток, котрий з часом набув політичного спрямування, що був викликаний діяльністю масонських лож, декабристських та «малоросійських» товариств й політичними інтересами окремих їхніх членів [4, с. 395]. На противагу даному твердженню В. Шандра зауважує, що гурток, як поняття, належить більш пізньому часу й передбачає певну конспіративність, а конспіратором М. Репнін не був [17, с. 481]. Тому варто цілком погодитись з такою думкою, і не варто вживати до оточення М. Репніна та його самого поняття «гурток». Для М. Репніна та його однодумців значно прийнятнішою залишалась ідея легітимного реформування суспільства, усіх сфер життя Російської держави у межах монархічного режиму.

Друга версія, котру висунули А. Б. Роґінський і Б. М. Равдін, пов'язує появу ложі «Любов до істини» із ліберальними задумками Олександра І. Ще у 1811 р. до монарха звернулися естляндські поміщики із пропозицією безземельного звільнення своїх селян. Війна із Францією відтягнула вирішення даного питання, проте уже в 1816 р. у Естляндії було видано указ про скасування кріпосного права. В 1817–1819 рр. схожі реформи було проведено в Курляндії й Лівляндії. Передбачалось, що наступною має стати і Лівобережна Україна, де кріпацтво остаточно оформилося лише у 1783 р. М. Г. Репніну імператор неофіційно поручив організувати подання малоросійськими поміщиками такого проєкту. Генерал-губернатор довірив дане таємне «препорученіє» С. М. Кочубею. Останній опинився в досить

ризикованому становищі: з одного боку він ризикував стати об'єктом дворянського невдоволення, а з іншого – здобути репутацію царевого ослушника. Осінню 1817 р. Олександр І відвідав Полтаву, навіть зупинився в будинку С. Кочубея. Лише наприкінці року С. М. Кочубей через М. Репніна надіслав царю об'ємний проєкт «Правил для управління мастком», в котрому замість звільнення селян пропонувалися «мінімальні, але реальні заходи» [13].

В січні 1818 р. М. Репнін виступив на дворянських зібраннях Полтави й Чернігова із закликом «сприяти батьку вітчизни в клопотанні його відносно побудови внутрішнього благоденства». В квітні 1818 р. він отримав відгук на кочубеївський проєкт, загальна оцінка якого зводилась до слів «усюди невизначеність і темнота, котрі призведуть, без сумніву, до утисків селянства». До того ж, промови М. Репніна аж ніяк не вплинули на поміщиків, спровокувавши дворянську тривогу у імперії.

Таким чином, організація ложі у Полтаві була більшою мірою пов'язана із реакцією дворянства на січневу промову Репніна, аніж з постановами «Союзу благоденства» про провінційні управи.

Третя версія щодо напрямів діяльності полтавської ложі «Любов до істини» пов'язана із підвищенням політичної активності українського суспільства, поступовим розвитком ідей автономізму, відокремленого статусу українських земель в складі Російської імперії, а також, частково, з непересічною постантаттвійськового губернатора М. Г. Репніна [7, с. 330].

Дослідження, котрі були присвячені вивченню історії масонства на Лівобережній Україні у ХІХ ст., переконливо свідчать, що саме в ньому переважна більшість українського та російського дворянства знаходила відображення власних інтересів. Необхідно зазначити, що саме а масонських ложах, куди вступала колишня українська шляхта, визрів так званий політичний «лібералізм». Представники української еліти бажали вільнодумства й намагались реалізувати у межах масонського «удосконалення суспільства» ідею ліберального реформування існуючих порядків у Російській імперії. На думку О. Крижановської, масонство у Західній Європі засновувалося на космополітичних засадах та нехтувало специфікою національного. Така риса притаманна й масонству України [9]. Такий же висновок був зроблений іще на початку ХХ ст. відомим політичним і громадським діячем С. Єфремовим, зазначивши, що «... поступово на Україні спостерігається поява частково національних тенденцій в середовищі масонів, котрі свою діяльність підпорядковують завданням українського громадського руху. Й саме із цього боку заслуговують увагу дві ложі – полтавська «Любов до істини» й київська «Об'єднаних слов'ян» [21, с. 7].

Як зазначалось вище, членський склад полтавської ложі «Любов до істини», умовно можна розподілити на три категорії: чиновники, урядовці місцевого управління і військові. Більшість із них, крім того, що входили до однієї чи декількох лож, тим або іншим чином були пов'язаними із особою М. Репніна – служили, працювали, перебували у близьких, дружніх й родинних стосунках. Вірогідно, М. Г. Репнін перебував під впливом політичної думки і ліберальних настроїв масонів. Варто зазначити, що для роду Репніних, як й для багатьох дворянських родин на той час, масонська ідеологія не була новою. Так, дід М. Г. Репніна М. В. Репнін, був добре знайомий із М. І. Новіковим, належав до Єлагінської ложі та відігравав істотну роль в керівництві тогочасного масонства [10].

Російська дослідниця Оксана Іванівна Кияньська дотримується дещо іншої думки. Вона стверджує, що ложа «Любов до істини» повністю відповідала бажанням мецената Новікова князя Репніна – створити постійний орган обраних дворян [6, с. 284].

Постає також питання що насправді спонукало представників суспільної еліти Полтавщини зайнятися масонською діяльністю?

Загалом, зізнання Василя Лукашевича слідчому комітету певною мірою дають відповідь на це питання. Лукашевич пояснював свою зацікавленість масонством юнацькою романтикою («пішов в 17-річному віці в відставку, жив на волі безбідно, віддався тому бродінню розуму, котре притаманне молодості, коли ще відсутній дороговказ»), честолюбивим прагненням піднятися над людьми («осягались тим світлом, котре б...виділило мене із загального класу людей»), своєю захопленістю всім масичним («усе містичне й таємниче здавалось мені невимовно чудовим»), прийнятністю гуманної масонської етики («вважав, що товариства, формуючи людську душу, породжують братерські взаємозв'язки і схиляють до взаємних обов'язків»). Звичайно, сумнівно, щоб Василь Лукашевич розкрив перед слідчим комітетом душу навстіж, проте в його зізнанні передано ряд мотивів, якими ними керувалися ті, хто бачив у масонстві ліки від душевного дискомфорту. Михайло Грушевський явно довіряв цьому зізнанню полтавського масона й помістив його в своїй праці з історії світогляду українського народу [11, с. 10].

Керівництво полтавської ложі підтримувало зв'язки з декабристами, намагалось прилучити до активної громадсько-політичної діяльності місцевих дворян. Ложа готувала поповнення для «Союзу благоденства». Так, Муравйов-Апостол свідчив на слідстві: «Новіков утворив у Полтаві ложу, що служила розсадником таємної організації. Він приймав до неї малоросійських дворян, найбільш здібних з них влаштовував у товариство, іменоване «Союзом благоденства» [10].

Полтавська масонська ложа «Любов до істини», котра організаційно належала до петербурзької «Астреї», існувала менше року та, як запевняв на слідстві П. Пестель, не встигла перетворитись у таємну політичну організацію. 12 березня 1819 р. згідно «височайшого» повеління її було закрито.

Більш детально українофільські настрої полтавської масонської ложі, а відтак зацікавленість нею царських службовців розкривають матеріали слідства в справі декабристів. Відразу після того, як лише у січні 1826 р. розпочалось розслідування, пригадали й ложу «Любов до істини», котру закрили ще сім років тому. Здійснили обшуки у колишніх її членів, вилучили документи, зокрема й покійного на той час організатора ложі М. Новікова.

На перший погляд, слідчі цікавились винятково зв'язками полтавських масонів з декабристами, проте відстежити їх можливо було хіба що у Новікова та Лукашевича, котрі насправді мали ці контакти. Однак під слідство потрапили усі полтавські масони.

Наприклад, декабрист С. Волконський свідчив, що нібито чув від підполковника Хотінцева, що йому пропонував вступити до таємного малоросійського товариства полтавський масон В. Лукашевич; що дана організація тісно взаємопов'язана із польською ложею; що на питання: «Де сходить сонце? « у товаристві було прийнято відповідати: «В Чигирині». Декабрист П. Пестель на допиті зазначив, що нібито йому від поляків стало відомо про таємне українське товариство, ще й назвав конкретні прізвища поляків – Плесселя, Яблоновського й Градецького. Декабрист С. Муравйов-Апостол розповідав, що про малоросійське товариство знав лише те, що його начальником був маршалок Лукашевич, а метою було приєднання Малоросії до Польщі... Варто зазначити, що декабристи не повністю поділяли думок українських масонів, відстоюючи велику та неділимую Росію [9].

Який же висновок зробила слідча комісія? Бородков (діловод даної комісії) про українське товариство записав наступне: «...его намеревался образовать из масонских лож в Полтаве бывший правитель канцелярии военного губернатора Новиков и в Полтавской губернии Лукашевич, которые поставили цель независимость Малороссии, но остались при попытке сделать это и общество не осуществилось».

Проте можна із впевненістю можна стверджувати, що проукраїнський дух полтавської масонської ложі «Любов до істини» якраз й став основною причиною її заборони царатом в березні 1819 р. – за особистим указом імператора Олександра І.

References

1. Bakunina T. A. (1934). Russkie vol'nye kamenshiki. Parizh: Svecha. [in Russian].

2. Bokova V. M. (2003). E'poxa tajnyx obshhestv. Moskva: Realiti-Press. [in Russian].
3. Brachev V. S. (2005). Masony i vlast' v Rossii. Moskva: E'ksmo, Algorit». [in Russian].
4. Dremlyuga S. P. (1997). Z istoriyi suspil'no-politychnoyi dumky` Ukrayiny` pershoyi polovy`ny` XIX st. gurtok knyazya M. G. Repnina-Volkons`kogo. *Dnipropetrovs`ky`j istory`koarxeografichny`j zbirny`k*. 386–397. [in Ukrainian].
5. Druzhinin N. M. (1985). Revolyucionnoe dvizhenie v Rossii v XIX v. Moskva: Nauka. [in Russian].
6. Kiyanskaya O. I. (2008). Knyaz' N. G. Reprin i obshhestvennoe dvizhenie v Malorosii. *Ocherki iz istorii obshhestvennogo dvizheniya V Rossii v pravlenie Aleksandra I*. 252–301. [in Russian].
7. Konopka N. (2011). Try versii istorii masonskoi lozhi «Liubov do Istyny na Skhid Poltavyy». *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. S.318–336. [in Ukrainian].
8. Kravchenko V. V. (1990). D. M. Bantysh-Kamenskiy. Portret istoryka mynuloho // *Ukrainskiy istorychnyy zhurnal*. S.88–94. [in Ukrainian].
9. Kryzhanovska O. O. (1998). Taiemni orhanizatsii v Ukraini (masonskiy rukh u XVIII – na pochatku XIX st.). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Pavlovskij I. F. (1907). K istorii poltavskogo dvoryanstva: 1802 – 1902. Poltava. [in Russian].
11. Pavlovskij I. F. (1909). Masonskaya lozha v Poltave. *E'lektricheskaya tipografiya G. I. Markevicha*. 6. 1-15. [in Russian].
12. Pypin A. N. (1916). Russkoe masonstvo: XVIII i pervaya chetvert' XIX v. Petrograd: Ognj. [in Russian].
13. Ravdin B. N., Rohinskiy A. B. (1975). Zapiska dekabrista M. N. Novikova «O zemledelii i manufakturax v Rossii» (1816 g.). Saratov. [in Russian].
14. Savchenko V. A. (2008). Ukraina masonska. Kyiv: Nora-druk. [in Ukrainian].
15. Semevskij V. I. (1908). Dekabristy-masony. *Minuvshie gody*. S.1-50, 127-170, 379-433. [in Russian].
16. Serkov A. I. (2000). Istoriya russkogo masonstva XIX veka. Sankt-Peterburg. [in Russian].
17. Shandra V. (2001). Stanovlennia i rozvytok heneral-hubernatorskoi formy upravlinnia v Rossiiskii imperii. *Arkhivoznavstvo, arkhеоhrafia, dzhereloznavstvo*. S.481-500. [in Ukrainian].
18. Tytarenko H. (2018). «Liubov do istyny» u Poltavi. *Peblitsystyka*. S.54-56. [in Ukrainian].
19. Ul'yanov N. I. (2004). Ukrainskij separatizm. Moskva: E'ksmo, Algoritm. [in Russian].
20. Volkova O. Yu. (2015). Masonskaya lozha «Lyubov' k istine» v issledovaniyax sovremennykh istorikov. *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya*. S.88-93. [in Russian].
21. Yefremov S. (1918). Masonstvo na Ukraini. *Nashe mynule. Zhurnal istorii, literatury i kultury*. S.3-16. [in Ukrainian].